



DE
TRAGEDIE
VAN TROELSTRA
NOVEMBER 1918

DE ROB HARTMANS
**REVOLUTIE
DIE NIET
DOORGING**

DE REVOLUTIE DIE NIET DOORGING

Rob Hartmans

DE REVOLUTIE DIE NIET DOORGING

De tragedie van Troelstra – november 1918



Uitgeverij Omniboek

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Copyright © 2018, Uitgeverij Omniboek

Omslagontwerp Studio Jan de Boer
Vormgeving binnenwerk Studio Mol
Omslagbeeld Hollandse Hoogte, Den Haag: SDAP-politicus mr. Pieter Jelles Troelstra tijdens de zogenaamde 'Roode Dinsdag' op Houtrust in 's-Gravenhage (Den Haag), 1912.
ISBN 9789401913409
ISBN e-book 9789401913423
NUR 680

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, verzoeken wij contact met ons op te nemen.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Voor Frank van der Putte
en Arjen van Ginkel,
die net als ik ooit
de revolutionairen van Zaandam bestudeerden

INHOUD

Inleiding	9
1. Nederland in 1918	17
2. Socialisten in soorten en maten	33
3. Relletjes of revolutie?	49
4. Hoop en vrees	65
5. Praten over een revolutie	83
6. Revolutionaire retoriek en contrarevolutionaire actie	105
7. Het tij keert	125
8. Naar het Malieveld	145
9. Tot slot: heeft Troelstra zich werkelijk vergist?	163
Bijlagen	181
Bronnen en literatuur	195
Lijst van afkortingen	199
Illustratieverantwoording	201
Personenregister	203



Wilhelm II (midden) op het station van Eijsden.

INLEIDING

Zondagochtend 10 november 1918, zes uur in de ochtend. Het heeft deze nacht licht gevoren en de schildwacht die bij het Zuid-Limburgse dorpje Eijsden de grens met het door de Duitsers bezette België bewaakt, zal het af en toe koud hebben gehad. Ook heeft hij rond deze tijd wellicht moeite zijn ogen open te houden, maar wanneer uit het donker de koplampen van een stoet van negen auto's opdooimen, is hij klaarwakker. Onmiddellijk roept hij zijn wachtcommandant erbij. Sergeant Mathieu Pinckaers vertelt de Duitse officier die namens het gezelschap het woord voert, dat hij geen orders heeft gekregen om een dergelijk grote groep door te laten, zodat de stoet niet verder kan. Dat in een van de auto's zich niemand minder bevindt dan de Duitse keizer en dat die hoge officier beweert dat de Nederlandse regering op de hoogte is van de komst van Wilhelm II en diens gevolg, doet er volgens sergeant Pinckaers niet toe. Bovendien gaat het douanekantoor pas om zeven uur open. Wel belt hij de garnizoenscommandant van Maastricht, majoor G. van Dijl, die inmiddels inderdaad op de hoogte is van de komst van de Duitse keizer. Wanneer de majoor na een uur in Eijsden aankomt, neemt hij de keizer en diens gevolg mee naar het station van het dorpje, waar ze kunnen wachten op de komst van de keizerlijke trein, die onderweg is vanuit het Duitse militaire hoofdkwartier in Spa. Een vorm van eigen initiatief waarvoor Van Dijl later nog een uitbrander krijgt,

omdat Wilhelm II zich vanaf dat moment op Nederlands grondgebied bevindt en helemaal niet duidelijk is hoe Duitslands vijanden daarop zullen reageren. Ondertussen stromen de nieuwsgierigen toe, onder wie nogal wat Belgische vluchtelingen. ‘*Kamerad Kaputt!*’ en ‘*Vive la France!*’ roepen sommigen met gebalde vuist. Ook wordt de bekende foto genomen en worden zelfs enkele filmopnamen gemaakt, waarop we de keizer en diens officieren over het perron zien drementelen. Dit is wat je noemt wereldnieuws: de ooit zo machtige, arrogante Duitse keizer die op een armzalig Nederlands treinstationnetje om asiel bedelt. Dit betekent dat er heel wat aan de hand is. Een erudiete tijdgenoot zou met reden de zeventiende-eeuwse Franse filosoof Blaise Pascal hebben kunnen citeren: ‘Heel ons fundament kraakt, en de aarde opent zich tot in de diepste diepten.’

De Eerste Wereldoorlog sleept zich al sinds augustus 1914 voort en heeft aan ruim 8 miljoen mensen het leven gekost, nog grotere aantallen voor het leven verminkt en grote groepen op de vlucht doen slaan. Bovendien blijkt dit bloedbad vanaf 1917 steeds meer politieke gevolgen te hebben. In maart van dat jaar is de Russische tsaar ten val gekomen en in november 1917 hebben de communisten van Lenin via een staatsgreep de macht veroverd. Op het eerste gezicht lijkt dit voor Duitsland – dat een flink handje heeft geholpen bij de communistische machtsovername – heel gunstig, aangezien het land na de op 3 maart 1918 getekende Vrede van Brest-Litovsk zich helemaal kan concentreren op de strijd aan het westelijk front. Nog diezelfde maand openen de Duitse troepen in Noord-Frankrijk een kolossaal offensief, dat echter na aanvankelijke successen hopeeloos vastloopt en het begin van het einde van de oorlog blijkt te zijn. Deze zogenoemde *Kaiserschlacht* heeft zo veel van het Duitse leger geveegd, dat wanneer de Fransen en Britten in de zomer van 1918 tegenoffensieven beginnen, gesteund door inmiddels gearriveerde Amerikaanse troepen, duidelijk wordt dat de Duitse nederlaag slechts een kwestie van tijd is. In Duitsland zelf neemt de onvrede en onrust hand over hand toe. De bevolking heeft meer dan genoeg van

de eindeloze dodenlijsten en de voedselschaarste, die voor de arbeiders vaak betekent dat er echt honger wordt geleden. Ook veel soldaten en matrozen beginnen steeds meer te morren, en in september ziet zelfs de feitelijke legerleider, generaal Erich Ludendorff, in dat de zaak hopeloos is. Niet alleen beseft hij dat de Duitse troepen de strijd niet al te lang meer kunnen voortzetten, maar ook Duitslands bondgenoten – de ‘centrale mogendheden’ – vallen een voor een af. Na enkele forse nederlagen tegen Italië smeekt Oostenrijk-Hongarije op 14 september de geallieerden om een wapenstilstand, en hoewel die geen gehoor geven, is duidelijk dat het uit tal van nationaliteiten bestaande Habsburgse rijk ineenstort. Op 26 september gooit Bulgarije de handdoek in de ring, en in oktober bezwijken de verschillende fronten van het ooit zo uitgestrekte Ottomaanse Rijk, waardoor een wapenstilstand onvermijdelijk wordt.

Aangezien Ludendorff geen verantwoordelijkheid wil dragen voor de smadelijke nederlaag, dringt hij er bij de keizer en diens adviseurs op aan dat de autoritaire rijksregering – waarvan de ministers door Wilhelm tot dan toe naar believen werden benoemd en ontslagen – wordt ‘geparlementariseerd’. Op 3 oktober benoemt Wilhelm de liberale prins Max von Baden tot rijkskanselier, waarna deze een regering formeert die steunt op een parlementaire meerderheid en waarin voor het eerst sociaaldemocraten zijn opgenomen. De Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) was al sinds 1890 de grootste partij in de Rijksdag en had in 1912 maar liefst 34,8 procent van de stemmen behaald. Doordat het Duitse parlement relatief weinig macht bezat, hadden de sociaaldemocraten echter tot oktober 1918 min of meer aan de zijlijn gestaan. Onmiddellijk wordt een begin gemaakt met de democratisering van het Duitse politieke bestel, terwijl de geallieerden worden benaderd om zo snel mogelijk tot een wapenstilstand te komen. Het probleem is echter dat de Amerikaanse president Wilson hierover alleen wil praten als de keizer afstand doet van de troon. Deze weigert echter en is woedend op de in zijn ogen laffe politici. Onder de bevolking en de militairen klinken steeds luidere stemmen om een einde aan

de oorlog te maken, en op 28 oktober beginnen matrozen van de keizerlijke marine te muiten. Ook een groot deel van de Duitse elite gelooft er niet meer in, en vanaf 1 november wordt er openlijk bij Wilhelm op aangedrongen om af te treden. Deze blijft halsstarrig weigeren en peinst er niet over om 'wegens een paar honderd Joden en duizend arbeiders de troon te verlaten'. Hij is ervan overtuigd dat de bevolking nog steeds ontzag voor hem heeft en dat de overgrote meerderheid van de troepen bereid is voor hem te sterven. Inmiddels is echter een groot deel van de marine in opstand gekomen en dreigt in Berlijn een burgeroorlog uit te breken. De talrijke Duitse vorstenhuizen doen afstand van hun tronen en op 9 november acht Max von Baden zich gedwongen de abdicatie van Wilhelm als Duits keizer en koning van Pruisen af te kondigen, hoewel deze zelf enkel – en op het allerlaatste moment – akkoord was gegaan met het opgeven van zijn keizerlijke titel. Een paar uur later roept de sociaaldemocratische minister Philipp Scheidemann vanuit een raam van de Rijksdag de republiek uit.

De dag ervoor heeft Wilhelm, die in deze spannende weken in het militair hoofdkwartier van het Duitse leger in Spa verblijft, nog gedreigd dat hij na het sluiten van de wapenstilstand met zijn troepen zal optrekken naar Berlijn en als het moet de hele stad in elkaar zal schieten. Ook verkeert hij nog in de veronderstelling dat de geallieerden in hem een waardevolle bondgenoot zien in de strijd tegen het oprukkende bolsjewisme. Niettemin ziet hij op zaterdag 9 november in dat hij niet meer op het leger kan rekenen en geeft hij gehoor aan het dringend advies van zijn staf om naar het neutrale Nederland te vluchten. In de nacht van zaterdag op zondag gaat Wilhelm aan boord van de keizerlijke trein, die richting Maastricht vertrekt. Na tien minuten wordt echter besloten dat dit te gevaarlijk is, omdat men niet zeker is van de reactie van de troepen die gepasseerd zullen worden. Om die reden stapt het gezelschap over in een inderhaast geformeerde colonne van negen personenwagens, waarvan de keizerlijke emblemen met modder onzichtbaar zijn gemaakt. Op het laatste moment stribbelt Wilhelm nog tegen: 'Ik kan mij nog

altijd niet verenigen met het besluit naar Holland te gaan! Indien nu ook daar het bolsjewisme uitbreekt?’ noteert zijn adjudant in diens dagboek. Twee generaals stellen hem echter gerust: ‘Daar zal het niet komen en indien toch, dan in een veel mildere vorm.’

Het bolsjewisme wist in Nederland inderdaad niet de macht te veroveren, zelfs niet in milde vorm. Maar dat is wijsheid achteraf. Begin november 1918 kon niemand dat met zekerheid stellen en waren tal van Nederlanders bang dat de revolutie ook naar ons land zou overslaan, terwijl anderen dat juist hoopten. Vooral vanaf 9 november, tijdens de zogenoemde ‘Rode Week’, leek het even heel spannend. Een deel van de elite dacht dat een revolutie onvermijdelijk was en streefde ernaar de machtswisseling zo ordelijk en geweldloos mogelijk te laten verlopen, terwijl veel socialisten ervan overtuigd waren dat de bourgeoisie eenvoudig een stap opzij zou doen en de regeringsmacht zou overdragen aan de georganiseerde arbeidersklasse, zonder dat er noemenswaardig geweld zou hoeven te worden gebruikt. Hoewel Pieter Jelles Troelstra, de leider van de sociaaldemocraten, lang de enige niet was die er zo over dacht, staat de kortstondige revolutionaire opwelling, die al na enkele dagen wegebde, nog altijd bekend als ‘de vergissing van Troelstra’.

Hoe reëel was echter de revolutiedreiging in november 1918, en hoe kwam het dat die al zo snel vervluchtigde? Lag dat aan de personen die de revolutie bepleitten, of aan de omstandigheden? Of waren de tegenkrachten gewoon sterker en vooral veel beter georganiseerd? En had het ook heel anders kunnen aflopen? Over deze vragen is al heel wat geschreven, waarbij niet zelden de politieke overtuiging van de auteurs het verhaal een bepaalde kleur gaf. Inmiddels is het alweer een eeuw geleden dat de Eerste Wereldoorlog ten einde liep en er in Midden- en Oost-Europa overal revoluties en burgeroorlogen uitbraken, die nog jarenlang voor grote chaos zouden zorgden en vele mensen het leven zouden kosten. De angst of de hoop waarmee Nederlanders in die dagen naar de internationale gebeurtenissen keken, ligt dus ook alweer honderd jaar achter ons,

zodat het ondertussen toch mogelijk moet zijn om met de nodige distantie bovenstaande vragen te beantwoorden.

Om dit te kunnen doen, zal eerst moeten worden gekeken naar de politieke situatie en de maatschappelijke verhoudingen in Nederland in het laatste oorlogsjaar. Hierna dient ook aandacht te worden geschonken aan de socialistische beweging in ons land, omdat die werd gezien als de stroming die een revolutie wilde ontketenen. Vervolgens zal ik in een reeks chronologische hoofdstukken niet alleen beschrijven hoe allerlei linkse kopstukken zich opstelden, maar ook hoe de autoriteiten reageerden en hoe een kleine club van overtuigde contrarevolutionairen alles in het werk stelde om te voorkomen dat de arbeidersbeweging de macht naar zich toe zou trekken. Tot slot zal een antwoord worden gezocht op de vraag wat nu precies het karakter van de gebeurtenissen in november 1918 was. Ook komen de rechtstreekse gevolgen van de onrust aan bod, en de wijze waarop 'de vergissing van Troelstra' doorwerkte in de Nederlandse politiek. De revolutie was dan weliswaar niet doorgegaan, maar ons land was na die hectische novemberweek wel degelijk veranderd.



Minister Posthuma, verantwoordelijk voor de voedselvoorziening, offert zich op en werpt zich in de machine die de eenheidsworst produceert. Tekening Jan Sluyters, *De Nieuwe Amsterdammer*, 27 april 1918.

1 NEDERLAND IN 1918

EENHEIDSWORST

Voor zoover bij de winkeliers voorradig wordt uitsluitend tegen afgifte van bons vanaf 15 mei a.s. verkrijgbaar gesteld op elken bon No. 499, 1 ons Eenheidsworst tegen hoogstens 11 cent per ons.

Aldus opende ‘Bonlijst No. 86’ van het Gemeentelijk Distributiebureau van Rotterdam, gepubliceerd op 13 mei 1918. Het begrip ‘eenheidsworst’ kennen we tegenwoordig uitsluitend als uitdrukking voor een verschijnsel dat te weinig variëteit zou kennen, bijvoorbeeld het onderwijs of de programmering van de publieke omroep. Het woord stamt echter uit de Eerste Wereldoorlog, en had toen echt betrekking op worst. Begin 1918 was het vlees zo schaars geworden, dat de regering overging tot rantsoenering. Levensmiddelen waren al een tijd op de bon, en vanaf maart hadden de Nederlanders alleen nog maar recht op drie ons vlees per persoon per week. Dit vlees was alleen te verkrijgen in de vorm van ‘eenheidsworst’, die voor 10 procent uit varkensvlees en voor 90 procent uit rundvlees bestond en voor een vaste prijs van 55 cent per pond werd verkocht. Hoewel voor de worst vooral slachtafval en het goedkoopste vlees werd gebruikt, was de consument over het algemeen best tevreden over het kruidige product. Maar uiteraard was het onvermijdelijk dat er veel-

vuldig de spot mee werd gedreven. Zo kwam de populaire cabaretier Louis Davids al snel met het lied 'Eenheidsworst':

De eenheid in ons dierbaar vaderland
Was vroeger ver te zoeken,
Nou vind je d'eenheid waar je gaat of staat,
In alle plaatsen, alle hoeken!
We zijn nu eenmaal gelijk,
Wat men ook van ons mag vertellen,
Bij alles wat je voortaan doet,
Gaat d'eenheid je nu vergezellen.

'k Drink eenheidsbier, heb ik soms dorst,
Ik rook eenheidssigaren,
We smullen van de eenheidsworst
En d'eenheids-ouwe-klare!
Mijn eenheidspakkie is een pracht
En op mijn eenheidsschoenen
Loop ik straks langs een donkere gracht
Mijn eenheidsvrouw te zoenen!

Straks krijg je nog de eenheidskrant,
Dat zal je heus niet hind'ren,
En komt de ooievaar als klant,
Dan brengt hij eenheidskinderen!
Zo'n eenheidskind heeft een eenheidsmin,
En vraag je soms wat nader,
Dan zegt z'n eenheidsmoe gezwind;
't Is van een eenheidsvader!

Cabaretiers gebruiken graag en vaak hyperbolen, en hier voerde Davids de reël bestaande eenheidsworst op als symbool voor de enorme veranderingen die Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog doormaakte. Want Nederland mocht dan neutraal zijn, dat be-

tekende niet dat de verwoestende oorlog die vlakbij woedde geen enkele invloed had. De voedselschaarste die leidde tot de introductie van de eenheidsworst en de rantsoenering van overige levensmiddelen, was immers het gevolg van de geallieerde zeeblokkade, die bedoeld was om te verhinderen dat Duitsland via onder meer Nederland grondstoffen en producten importeerde. En hoewel er nog geen ‘eenheidskrant’ bestond, hield het overgrote deel van de Nederlandse pers zich wel aan het verzoek van de regering om de neutraliteit van het land niet in gevaar te brengen. Bladen of journalisten die overduidelijk sympathiseerden met een van de strijdende partijen, werden nauwlettend in de gaten gehouden en kwamen soms in de problemen. Het beeld dat Davids op humoristische wijze oproept, is er een van schaarste, eenvormigheid en benauwdheid – en dat beeld correspondeerde vrij aardig met de werkelijkheid. De jaren 1914-1918 waren in Nederland een moeilijke, magere en angstige tijd, met grote gevolgen voor de samenleving.

In het conflict tussen de geallieerden (Groot-Brittannië, Frankrijk, Rusland en enkele kleinere landen) en de zogenoemde Centralen (Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, het Ottomaanse Rijk en Bulgarije) stelde Nederland zich weliswaar neutraal op, maar dat wilde bepaald niet zeggen dat het land geen enkel gevaar te duchten had en rustig achterover kon leunen. De kans dat Nederland alsnog bij de oorlog betrokken werd, bleef aanwezig. Bij hun inval in België in augustus 1914 hadden Duitse troepen af en toe Nederlands grondgebied betreden, maar geruchten over deze schendingen van de neutraliteit had de regering met succes de kop weten in te drukken, zodat men niet gedwongen werd partij te kiezen. Tijdens de oorlog deden regelmatig verhalen de ronde dat een van de strijdende partijen van plan was Nederland aan te vallen. Bijvoorbeeld in het voorjaar van 1916, toen de Duitsers het gerucht verspreidden dat de Britten een landing op de Zeeuwse kust voorbereidden, wat onmiddellijk leidde tot het intrekken van de militaire verloven.

Dat ons land toch buiten de oorlog bleef, had alles te maken met

de geografische ligging. Uiteraard gunden de Britten en Duitsers elkaar het bezit van de Nederlandse Noordzeekust niet en waren er duidelijk strategische redenen om een inval te wagen. Maar voor beide landen golden er zwaarwegender argumenten om daar toch maar van af te zien. Via de Nederlandse havens kon Duitsland de blokkade door de oppermachtige Britse marine omzeilen, terwijl de Britten bepaald geen behoefte hadden aan nog een slagveld erbij. Toch kon aan deze wankele situatie ineens een einde komen wanneer een van de vijandige kampen zou besluiten dat het de moeite loonde om het risico te nemen, of wanneer men van mening was dat Nederland te veel concessies deed aan het andere kamp. Zo waren de geallieerden in 1917 *not amused* toen Nederland toestond dat Duitsland via Zuid-Limburg grote hoeveelheden zand en grind naar België transporteerde. Deze grondstoffen voor beton waren duidelijk bedoeld voor de aanleg van verdedigingswerken aan het front, en de enige reden waarom Nederland hiermee akkoord ging, was dat het in hoge mate afhankelijk was van Duitse steenkool. Omgekeerd gingen de Duitsers enorm tekeer toen de Nederlandse regering in het voorjaar van 1918 niet echt optrad tegen het confisqueren van meer dan zestig Nederlandse schepen in Amerikaanse havens. De Verenigde Staten, die zich het jaar ervoor bij de geallieerden hadden aangesloten, wilden deze schepen namelijk gebruiken om troepen naar Europa te transporteren. Op hetzelfde moment wilden de Duitsers, die hun grote voorjaarsoffensief voorbereidden, opnieuw de Limburgse spoorlijnen gebruiken om hun troepen in Vlaanderen en Noord-Frankrijk te bevoorraden, wat ook de nodige diplomatieke spanningen opleverde. Ook deze crisis werd echter afgewend, zodat Nederland tot aan de wapenstilstand aan het westelijk front, die inging op 11 november 1918, buiten de oorlog bleef.

Daar de Nederlandse regering wilde laten zien dat ze de neutraliteit serieus nam, en zich dus teweer zou stellen tegen elke mogelijke vijand, was in augustus 1914 de mobilisatie afgekondigd en bleven gedurende de hele oorlog zo'n 200.000 man onder de wapenen – en dat op een bevolking van circa 6,3 miljoen. Tegelijkertijd waren

er ruim 30.000 buitenlandse militairen in Nederland geïnterneerd. Voor het overgrote deel waren dat Belgen die in 1914 gevlucht waren, samen met een miljoen Belgische burgers. Ongeveer de helft van deze militairen zou op den duur aan het werk worden gezet, waarmee het tekort aan arbeidskrachten als gevolg van de mobilisatie deels gecompenseerd werd. Overigens werd dit tekort in de loop van de oorlog sowieso minder nijpend, omdat de werkloosheid sterk toenam.

Aanvankelijk leek Nederland economisch te profiteren van de oorlog. Het uitbreken van de oorlog in augustus 1914 had weliswaar een korte crisis veroorzaakt, maar in de loop van 1915 en 1916 nam de werkloosheid af en groeide het nationale inkomen. Vanaf de winter van 1916-1917 stagneerde echter de aanvoer van grondstoffen en halffabricaten, zodat de werkloosheid weer snel steeg en een zorgwekkend niveau bereikte. In de jaren voor de oorlog was er een begin gemaakt met de financiële steun aan werklozen; de uitvoering



Aardappeloproer, juli 1917: militairen voor het Centraal Station van Amsterdam.

hiervan werd vooral overgelaten aan de gemeenten en de ‘moderne’, sociaaldemocratisch georiënteerde vakbeweging, die met behulp van de contributie van de leden werklozenkassen aanlegde. Tijdens de oorlog gingen de lokale overheden en vakbonden samenwerken en werden de werklozenkassen aangevuld met overheidsgeld. Ook een deel van de meer radicale vakbeweging, verenigd in het Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS), participeerde hierin. Het gevolg van deze ontwikkeling was niet alleen dat tijdens de oorlog het aantal vakbondsleden snel steeg – omdat dit nu heel direct voordeel opleverde – maar ook dat de overheid zich actiever bemoeide met het economisch leven.

Het liberale kabinet-Cort van der Linden wilde weliswaar zo min mogelijk rechtstreeks ingrijpen, maar ontkwam in deze oorlogsjaren niet aan het nemen van maatregelen die een ontwrichting van de samenleving moesten voorkomen. Vooral op het gebied van de voedselvoorziening was interventie noodzakelijk. De productie van levensmiddelen werd in toenemende mate gestimuleerd en gesubsidieerd. Naast de reeds genoemde eenheidsworst gingen steeds meer artikelen ‘op de bon’, zoals blijkt uit onderstaand straatlied:

Alles op de bon:

Een bon voor thee, een bon voor koffie,
Een bon voor karnemelkse pap,
Een bon voor vet, een bon voor grutten,
Een bonnetje bij elke hap,
Een bon ook voor een lief klein kindje,
Wat de ooievaar ons biedt,
Maar als je hem geen bon kunt geven,
Krijg je het kindje lekker niet.

Een bon voor zeep, een bon voor uien,
Aardappelen en verse vis,
Steenkolen en bruine bonen,
Voor zover.....voorradij is.

Spoedig krijg je ook nog bonnen
 Voor sigaretten en voor bier.
 En je moet een bon meebrengen
 Bij de meisjes van plezier.

Hoewel de lonen van ambtenaren en arbeiders die hun werk behielden tijdens de oorlog flink stegen, hielden ze geen gelijke tred met de almaar stijgende prijzen, zodat de reële lonen daalden. Vooral onder landarbeiders en ongeschoolde arbeiders in de industrie en het transportwezen werd vanaf de winter van 1916-1917 regelmatig honger geleden, om van de werklozen nog maar te zwijgen. Mensen stierven niet letterlijk van de honger, maar het sterftecijfer liep wel op. Terwijl voor 1914 het aantal mensen dat aan tuberculose overleed gestaag daalde, steeg dit in de vijf jaar hierna weer rap, waarbij schaars en eenzijdig voedsel plus gebrek aan brandstof duidelijk een rol speelden. Uit onderzoek naar arbeidersbudgetten in Amsterdam blijkt dat niet alleen de calorische waarde van het totale voedselpakket van een volwassene flink daalde, maar ook dat er verhoudingsgewijs veel meer aardappelen en peulvruchten werden gegeten, terwijl de hoeveelheid groenten en vlees – die toch al niet overdreven groot was – heel sterk afnam en zaken als fruit en spek helemaal van het menu verdwenen.

Behalve dat het aanbod veel schraler werd, moesten de arbeidersgezinnen ook heel erg wennen aan andere producten. Het feit dat het vertrouwde witbrood plaatsmaakte voor bruinbrood, viel heel slecht, en in de zomer van 1917 leidde de voorkeur voor een bepaald product zelfs tot ernstige ongeregelheden. Er was toen een nijpend tekort aan aardappels, maar volgens de verantwoordelijke wethouder in Amsterdam, de sociaaldemocraat Floor Wibaut, was er toch ruim voldoende voedsel. In zijn memoires, die in 1936 verschenen, schreef hij:

Er is in de trieste tijd van het aardappeloproer in Amsterdam gesproken over honger, die in de hoofdstad zou zijn geleden, als

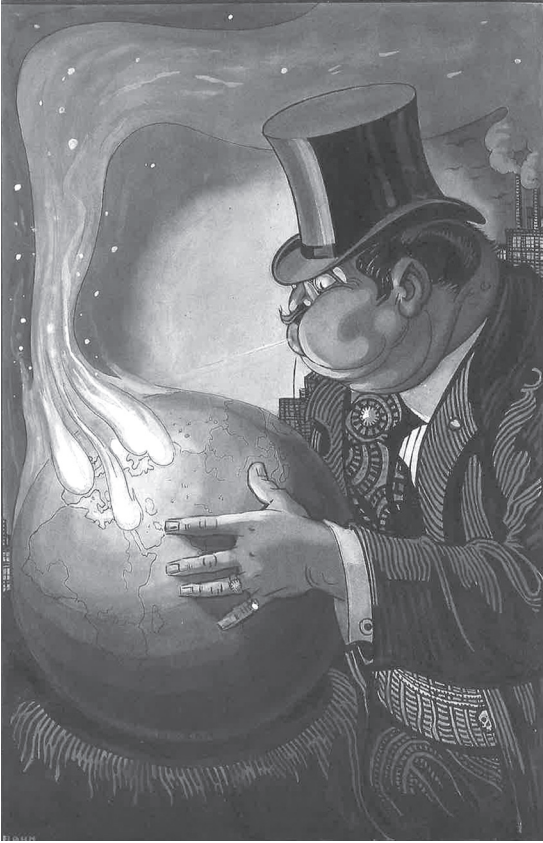
gevolg van gebrek aan aardappelen. Ik heb dat steeds ontkend en ontken het nog. Er was rijst van goede kwaliteit tegen zeer lage prijs voor ieder verkrijgbaar. De bevolking als geheel heeft in die opstandige week van de rijst, die te harer beschikking stond, nauwelijks de helft gebruikt. Dit werd ten duidelijkste aangetoond door de staten van voorraad en aflevering, die op het levensmiddelenbureau dagelijks werden bijgehouden.

De opstandige arbeidsters bleefden de rijst echter niet en waren van mening dat de gemobiliseerde militairen die maar moesten opeten. Alles was al zo karig, en dan moesten ze het ook nog zonder de vertrouwde aardappels stellen – dat pikten ze niet. Daarom plunderden ze schepen met aardappels die voor het leger bestemd waren, waarna stakende arbeiders zich aansloten bij de protesten van de vrouwen. Bij de rellen vielen 9 doden en 114 gewonden, wat voor een progressieve gemeentebestuurder als Wibaut een traumatische ervaring geweest moet zijn.

Er was vanaf 1917 duidelijk sprake van radicalisering, en hoewel het Aardappeloproer de bloedigste confrontatie was tussen de bevolking en de autoriteiten, was het bij lange na niet de enige. Er waren regelmatig opstootjes en demonstraties, waarbij met name minister Posthuma van Landbouw, Handel en Nijverheid, die verantwoordelijk was voor de voedselvoorziening, het moest ontgelden. Een populair liedje was bijvoorbeeld:

Posthuma z'n vrouw is dood,
Ze is gestikt in 't oorlogsbrood.
Nou heb Posthuma z'n zin
Nou is z'n vrouw de doodskist in.

In de zomer van 1917 braken bovendien in de Rotterdamse haven en de Limburgse mijnen stakingen uit, waarbij de stakers aanvankelijk flinke successen wisten te boeken omdat de werkgevers en de overheid er veel voor overhadden om hen weer zo snel mogelijk aan



Wie er volgens de sociaaldemocraten profiteerden van de wereldoorlog. Tekening van Albert Haan, *De Notenkraaker*, 24 april 1915.

het werk te laten gaan. Een door radicale vakbonden uitgeroepen algemene staking begin 1918 mislukte echter, omdat de meer gematigde bonden van de sociaaldemocraten weigerden mee te doen. Wel schrok Nederland op 27 januari van dat jaar enorm van een mislukte bomaanslag op het kruithuis bij Sloten, dat onderdeel was van de Stelling van Amsterdam. De vijf jeugdige anarchisten waren nogal klunzig bezig en het wakkere optreden van een passerende veldwachter voorkwam een ramp. Toch was de amateuristische aanslag kenmerkend voor de oplopende spanningen, wat ook gold voor de staking begin 1918 bij de Artillerie-Inrichtingen bij de Hembrug, het staatsbedrijf dat wapens en munitie produceerde, en de grote staking in de Rotterdamse haven in juli van dat jaar.

Wat naast de beroerde voedselvoorziening en de dalende koopkracht vooral kwaad bloed zette, was dat er in Nederland voldoende voedsel verbouwd werd om iedereen behoorlijk te eten te geven. Maar omdat het land een groot tekort had aan steenkool en allerlei grondstoffen, moest een groot deel van de landbouwproductie geëxporteerd worden. Daarnaast werd er veelvuldig gesmokkeld en tierde de zwarte handel welig. Terwijl een groot deel van de bevolking echt armoede leed en het vergeleken met de jaren vóór 1914 – toen de arbeidersklasse het ook allerminst breed had – er sterk op achteruit was gegaan, werden allerlei zwarthandelaren en speculanten snel rijk. In de volksmond werden zij OW'ers (Oorlogswinstmakers) genoemd. Uiteraard werden ook hier spotliederen op gemaakt, zoals het onderstaande, op de melodie van het toenmalige volkslied 'Wien Neerlands bloed door d'adren vloeit':

Wien Neerland's geld in 't laadje vloeit,
Door reuzen-knoeierij,
Wiens hart voor contrabande gloeit,
Is goochemer dan wij.
Hij leeft met ons vereend van zin,
Maar als hij 't wagen dorst,
Verpatste hij voor woekerwinst
Zijn Vaderland en Vorst.

Alsof al deze ellende nog niet genoeg was, werd Nederland vanaf de zomer van 1918 geplaagd door de Spaanse griep, een pandemie die in totaal bijna twee jaar woedde en wereldwijd tussen de 50 en 100 miljoen mensen het leven kostte – ofwel tussen de 2,5 en 5 procent van de toenmalige wereldbevolking. De ziekte begon in het voorjaar in de Verenigde Staten, en het waren vooral de Amerikaanse troepen die naar het front in Europa gingen, die het virus overbrachten op het door oorlog geteisterde continent, waar een groot deel van de bevolking sowieso al een verminderde weerstand had. In Nederland stierven in de tweede helft van 1918 ruim 17.500 mensen aan

het dodelijke virus, wat neerkomt op 0,26 procent van de bevolking. Hoewel dat vergeleken met veel andere landen betrekkelijk gering was, kan het demoraliserende effect ervan, in een periode die al heel angstig en somber was, moeilijk worden overschat.

De benarde en bedreigde situatie waarin Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog verkeerde, stelde de politiek telkens voor nieuwe problemen. Het in augustus 1913 aangetreden kabinet-Cort van der Linden had de Tweede Kamer een jaar later dan ook gevraagd de regering te steunen in haar streven Nederland vóór alles buiten de oorlog te houden. Hoewel de internationale organisatie van sociaaldemocratische partijen zich voor augustus 1914 op het standpunt had gesteld dat een eventuele oorlog een conflict tussen kapitalistische regeringen zou zijn, waarbij de arbeidersklasse zich afzijdig moest houden, bleek bij het uitbreken van de oorlog het nationalistische hemd nader dan de internationalistische rok. En net als haar grote voorbeeld, de Duitse SPD, had de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland (SDAP) zich achter de regering geschaard, zodat een stemming over de ingediende wetsontwerpen voor de mobilisatie en verdere organisatie van de landsverdediging niet eens nodig was. SDAP-leider Troelstra verklaarde dat de politieke strijd die tot dan toe was gevoerd, nu plaats moest maken voor 'de doodeenvoudige politiek dat er in Nederland geen honger wordt geleden', terwijl er koste wat het kost vermeden diende te worden dat het land alsnog de oorlog in werd gesleurd. De 'nationale gedachte' werd dus boven het marxistische dogma van de klassenstrijd en andere politieke geschillen geplaatst, en de zogenoemde 'godsvrede' die neerdaalde over de Nederlandse politiek zou het ruim vier jaar uithouden. Uiteraard waren lang niet alle socialisten – en zeker niet degenen die ter linkerzijde van de SDAP stonden – het eens met deze keuze, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

De regering van Cort van der Linden is later heel lang beschouwd als een weinig visionair kabinet, dat immers voortdurend schipperde en met pappen en nathouden de boel bij elkaar wilde houden.

Nu maakten de eindeloze concessies die het kabinet omwille van de Nederlandse neutraliteit aan de strijdende partijen moest doen, inderdaad een weinig manhaftige indruk, maar tegenwoordig wordt algemeen erkend dat de regering ook wel erg weinig manoeuvreerruimte had en wordt Cort van der Linden gezien als een van de beste premiers die Nederland heeft gehad. Er is inderdaad ook alle reden om tot een positief oordeel te komen over het kabinet dat tot en met de zomer van 1918 het land door de oorlog heeft geloodst. De problemen waarmee men geconfronteerd werd, waren gigantisch en uiteindelijk heeft de regering de onvrede in de samenleving onder controle weten te houden. Wanneer het nodig was, werd er krachtadig opgetreden, en na de watersnoodramp van januari 1916 werd er, onder leiding van minister van Waterstaat Cornelis Lely, eindelijk serieus werk gemaakt van de plannen voor de Zuiderzeewerken.

Maar de belangrijkste prestatie van het kabinet was uiteraard de zogenoemde 'Pacifictie van 1917', de grondwetswijziging waarbij zowel het algemeen mannenkiesrecht werd ingevoerd (terwijl het vrouwenkiesrecht daarna via een gewone wetswijziging geregeld zou kunnen worden) en de financiering van het openbaar en het bijzonder onderwijs gelijk werd getrokken. Hiermee kwam een einde aan twee twistpunten die de Nederlandse politiek meer dan drie decennia hadden beheerst. Wat de gevolgen waren van deze cruciale grondwetswijziging, waarbij ook het districtenstelsel werd vervangen door het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, bleek al bij de eerstvolgende verkiezingen voor de Tweede Kamer, in juli 1918. De voorafgaande zeventig jaar waren politiek, samenleving en cultuur gedomineerd door de liberalen, die lange tijd het initiatief hadden en doorgaans over een meerderheid in het parlement beschikten. Nu vormden de liberalen allesbehalve een eenheid en waren er grote verschillen tussen de losjes georganiseerde behoudende vleugel en een vooruitstrevende stroming, die zich sinds 1901 had georganiseerd in de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB). Vanaf dat jaar tot aan 1917 hadden de conservatieve en progressieve liberalen samen nog tussen de 33 en 45 van de 100 Tweede Kamerzetels bezet,

maar bij de verkiezingen van 1918 daalde dat tot 18 – een trend die zich in de twee decennia hierna zou doorzetten. De ‘weldenkende’ en ‘beschaafde’ burgerij, die zich in meerderheid nog wel als gelovig beschouwde maar van mening was dat godsdienst en politiek gescheiden dienden te blijven, en die het vanzelfsprekend achtte dat zij op vrijwel alle terreinen van de samenleving de toon aangaf, werd door de invoering van het algemeen kiesrecht definitief in het defensief gedrongen.

De grote winnaars van de verkiezingen van juli 1918 waren de katholieken, die 30 zetels wisten te veroveren. Onder het districtenstelsel waren vooral in het westen en noorden van het land altijd veel katholieke stemmen verloren gegaan, maar na de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging zou het aantal katholieke zetels in de Tweede Kamer meer dan een halve eeuw ongeveer corresponderen met de omvang van het katholieke volksdeel, dat bijna een derde van de Nederlandse samenleving uitmaakte. Zodoende trad in september 1918 jonkheer Charles Ruijs de Beerenbrouck aan als eerste katholieke minister-president van Nederland. Hij gaf leiding aan een kabinet dat naast enkele partijloze ministers voornamelijk bestond uit bewindslieden die tot de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) behoorden. De ARP was de oudste partij van Nederland, opgericht in 1879, en werd tot dan toe geleid door Abraham Kuyper, een calvinistische predikant die in 1886 had gebroken met de Nederlandse Hervormde Kerk en samen met eerdere afscheidingsbewegingen vijf jaar later de Gereformeerde Kerken in Nederland had opgericht. De CHU bestond uit orthodoxe protestanten die in meerderheid wel binnen de Hervormde Kerk waren gebleven, en die bovendien nogal wat bezwaren hadden tegen de behoorlijk activistische manier van politiek bedrijven van Kuyper en de zijnen. De drie confessionele partijen beschikten over de meerderheid van de Tweede Kamerzetels en zouden de komende twintig jaar steeds regeringscoalities sluiten, waarbij heel soms wat liberalen mochten aanschuiven. Wat dit betreft betekenden de verkiezingen van 1918 duidelijk een wisseling van de wacht:

de liberalen moesten hun dominante positie afstaan aan de confessionelen, en het zou tot 2010 duren eer er weer een liberale premier kwam.

De liberalen hadden de verkiezingsnederlaag kunnen zien aankomen, omdat hun machtspositie voor een belangrijk deel gebaseerd was geweest op het feit dat van de zogenoemde 'lagere volksklassen' vóór 1918 slechts een beperkt deel stemrecht had gehad. Uiteraard had de SDAP, de partij die zich opwierp als woordvoerder en belangenvertegenwoordiger van de arbeidersklasse, de hoogste verwachtingen gekoesterd van de invoering van het algemeen stemrecht. In 1913, toen nog slechts 65 procent van de meerderjarige mannen stemrecht bezat, had de partij al 18 zetels weten te veroveren. Wanneer ook alle arbeiders en andere niet-geprivilegieerde mannen zouden mogen stemmen, was te verwachten dat de sociaaldemocraten de meerderheid in het parlement wisten te bemachtigen. Dat viel dus tegen, want hoewel de SDAP 4 zetels winst boekte en op 22 uitkwam, was dit bij lange na niet de meerderheid en was de partij zelfs niet de grootste. Het was duidelijk dat de katholieke, gereformeerde en orthodox hervormde arbeiders helemaal niet op de SDAP hadden gestemd, maar op de partij die zich baseerde op hun godsdienstige overtuiging. Aan deze zogenoemde 'verzuiling' van de politiek – waarbij levensbeschouwelijke opvattingen voor een groot deel van het electoraat belangrijker waren dan sociaaleconomische en politieke tegenstellingen – zou pas vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw een einde komen.

De verkiezingen van 1918 waren voor de SDAP dus een enorme deceptie geweest, maar niettemin maakten socialisten van uiteenlopende pluimage ongeveer een kwart van de Nederlandse bevolking uit. En bovendien was dit geen timide, volgzaam groep, maar koesterde men in deze kringen het verlangen de Nederlandse samenleving volledig op de schop te nemen en de bestaande burgerlijk-kapitalistische orde te vervangen door een socialistische – al bestond er allesbehalve overeenstemming over de vraag hoe die socialistische samenleving eruit moest zien, en langs welke weg men deze dien-

de te verwezenlijken. Om de gebeurtenissen van november 1918 te kunnen begrijpen, is het noodzakelijk om in het volgende hoofdstuk iets meer te vertellen over deze roerige maar verdeelde stroming.



Affiche van de SDAP voor de Tweede Kamerverkiezingen van juli 1918.

November 1918. Het naderende einde van de Eerste Wereldoorlog brengt veel onrust in Europa. Duitse matrozen beginnen te muiten en keizer Wilhelm II vlucht na een gedwongen abdicatie naar Nederland.

Ook in Nederland broeit het. SDAP-voorman Pieter Jelles Troelstra roept op 11 november de arbeidersklasse op de macht te grijpen; zonder de steun van zijn fractie en andere partijleiders. Het blijft echter bij revolutionaire woorden, terwijl het vooral overtuigde contrarevolutionairen zijn die tot actie overgaan. Wanneer duidelijk wordt dat de regering standvastig blijft en de overgrote meerderheid van de bevolking niets voelt voor een revolutie, moet Troelstra erkennen dat hij zich vergist heeft in de machtsverhoudingen.

Niettemin zou Troelstra's even halfslachtige als vergeefse revolutiepoging grote gevolgen hebben voor zijn partij en de Nederlandse samenleving. Rob Hartmans beschrijft de politieke situatie in Nederland voor en ten tijde van Troelstra's tragedie, en stelt belangrijke vragen. Hoe reëel was de mogelijkheid van de revolutie? En had het ook anders kunnen aflopen?

ROB HARTMANS is historicus, journalist en vertaler. Hij schrijft regelmatig voor *NRC Handelsblad*, *Historisch Nieuwsblad* en de *Nederlandse Boekengids*. Hij publiceerde verschillende essaybundels over intellectuelen en politiek, en een studie over de relatie tussen de Nederlandse sociaaldemocratie en het nationaalsocialisme. Eerder verschenen van hem bij Uitgeverij Omniboek het succesvolle *Zwarte bladzijden uit de vaderlandse geschiedenis* en *Schaduwjaren. De jaren dertig in Nederland*.



Uitgeverij Omniboek

NUR 680

ISBN 978-94-0191-340-9



9 789401 913409

omniboek.nl